

**Om å benevne det ujevne – «Sommeren 58»
av Annie Ernaux og psykoanalytisk traumeteori**

Linda Sandbæk

Forfatteren oppgir ingen interessekonflikter. Takk til mine veiledere Kjell Ivar Skjerdingsstad og Siri Erika Gullestad. Deres innspill fra henholdsvis litteraturvitenskap og psykoanalyse var viktig i arbeidet med å utvikle manus.

Om å benevne det ujevnlige – «Sommeren 58»

av Annie Ernaux og psykoanalytisk traumeteori

Traumatiske erfaringer kan føre til at den rammede personen lever videre med et fravær eller fragmentering av minnet. Traumer virker overveldende på bevisstheten og gjør det vanskelig å finne ord. Ikke bare blir det vanskelig å dele erfaringene med andre, ordløsheten kan også prege personens indre dialog – traumet blir ujevnlige overfor en selv (f.eks. Felman & Laub, 1992). Nevrobiologisk forskning og klinisk erfaring møtes i erkjennelsen av at den traumatiserte hukommelsen er annerledes enn annen hukommelse: Traumer kan forbli utilgjengelig for ord og tanker, og huskes hovedsakelig sanselig eller emosjonelt. En hovedutfordring i klinisk behandling av traumerelaterte tilstander er å finne forbindelser mellom ulike bevissthetsområder; mellom følelser, kropp og språk (Van der Kolk, 2020).¹ I denne artikkelen vil jeg gjennom nærlesning av *Sommeren 58* (Ernaux, 2019) og bidrag fra psykoanalytisk teori utforske muligheter for å representere traumatisk erfaring i språk. Når det at erfaringen ikke er representert synes å være et sentralt kjennetegn ved traumer – under hvilke betingelser og hvordan kan det allikevel være mulig å finne ord?

I *Sommeren 58* av Annie Ernaux artikuleres nettopp muligheten for å benevne det ujevnlige både som tekstens utgangspunkt og intensjon. I likhet med Ernaux' tidligere utgivelser er *Sommeren 58* (*Mémoire de fille*)² fra 2016 en selvbiografisk roman. Gjennom en rekke narratologiske grep bringer forfatteren seg selv tilbake til minnene om sin første sommer hjemmefra – sommeren da hun arbeidet «i feriekolonien i S i Orne» (s. 11).³ Her gjorde hun sin første seksuelle erfaring. Natten med aktivitetslederen H skildres som brutal og i grenseland når det gjelder gjensidig samtykke. Selv om hun i fortsettelsen av deres relasjon blir både avvist og latterliggjort, inntar Annie en tilbedende rolle overfor H. I tillegg utsettes hun for infam utestengning og mobbing av sine jevnaldrende kollegaer. Ernaux beskriver hvordan hun ikke greier å forholde seg til de komplekse følelsene som vekkes i henne; at hun oppsøker nye seksuelle opplevelser som intensiverer skammen, mister menstruasjonen og utvikler bulimi. Det er først 50 år og et tyvetalls bøker senere at hun våger å skrive om det som hendte i S: «Det er den teksten som alltid har manglet. Alltid vært utsatt. Det ujevnlige tomrommet» (s. 12), skriver forfatteren.

¹Van der Kolk (2020) tilbyr en gjennomgang av forskning på hukommelse for traumatiske erfaringer.

²Utdragene som er gjengitt her er fra den norske oversettelsen til Per Buvik (Ernaux, 2019).

³Som i romanen og videre her betegnes som S.

Ernaux utforsker hvordan individuelle, samfunnsmessige og historiske forhold virker sammen i et spenningsfelt mellom erindring og glemsel. Hennes arbeiderklassebakgrunn og klassereise er et gjennomgående tema i forfatterskapet, og paralleller til Bourdieus tenkning har vært trukket frem av flere.⁴ I denne teksten vil jeg se nærmere på to av de narratologiske grepene forfatteren gjør med tanke på å belyse spørsmålet om og under hvilke betingelser det kan være mulig å finne språk for traumatiske erfaringer. Først ser jeg nærmere på bruken av personlig pronomen. Deretter ser jeg på hvordan Ernaux kontekstualiserer sin individuelle opplevelse: Det siste er kjent som Ernaux' primære litterære prosjekt – å gjøre det personlige allment (f.eks. Buvik, 2019). Her fokuserer jeg på hvordan dette også kan forstås i et psykoanalytisk traumeperspektiv.

Ernaux bruker ikke selv ordet traume i sine skildringer. Innenfor en psykoanalytisk traumeforståelse vil man være opptatt av gapet mellom erfaring og overlevelse: Historien kan ikke erfares der og da på grunn av fortrenkning eller dissosiasjon, men lever videre som noe annet, for eksempel som en psykisk lidelse eller kroppslige plager. I sitt forsøk på å forstå jødenes historie trakk Freud (1939/2015) paralleller til dette han kalte *latens*: gapet mellom en ulykke og reaksjonen på den.⁵ Dette impliserer at historien – både den individuelle og den kollektive – kan oppfattes bare i den ufullstendige formen den fremstår i på et senere tidspunkt. Ernaux er, som vi allerede har vært inne på og vil se flere eksempler på senere, tydelig når det gjelder hvordan erfaringene fra S på samme tid både er påtakelig fraværende og ubehagelig nærværende i hennes bevissthet. Jenta fra 58 er både «skjult og uutslettelig til stede i meg» (s. 17), skriver hun. Det er denne strukturelle likheten mellom Ernaux' erfaring og traumeerfaringer generelt som gjør at jeg tenker at hennes skildringer, uavhengig

⁴For lesninger som i større grad tar høyde for Ernaux' sosiologiske prosjekt og bredden i hennes narratologiske fremstilling, se for eksempel henholdsvis Buvik (2019) og Kawakami (2019).

⁵I sin nærlesning av Freud utdyper Caruth (2016) tenkningen om traumets temporalitet. Hun skriver om hvordan Freuds (1939/2015) tematisering av en togulykke og dens forsinkede reaksjon (...) «becomes the exemplary scene of trauma par excellence, not only because it depicts what we can know about traumatic events, but also, and more profound because it tells of what it is, in traumatic events, that is not precisely grasped.» (Caruth, 2016, s. 6)

av om de defineres som traumatiske eller ei, kan ha relevans for spørsmålet om å finne ord for det ujevne.⁶

Denne artikkelen skriver seg inn i en interdisiplinær forskningstradisjon, hvor tekster fra skjønnlitteratur, litteraturvitenskap og psykoanalyse studeres sammen for å belyse kompleksiteten i traumefeltet (f.eks. Caruth, 2013, 2016; Felman & Laub, 1992). Som nevnt kan traumets forsinkede oppfattelse og virkning gjøre det vanskelig å finne ord, også fordi selve overlevelsen innebærer å komme seg bort – både psykisk og fysisk – fra det som var. En virkelighet som ikke lot seg oppfatte da, men som lever videre som noe annet nå. Gjennom indirekte, utprøvende og ofte overraskende skildringer nærmer skjønnlitteraturen seg dette gapet mellom traumeerfaring og overlevelse. Skjønnlitteraturen tilbyr et språk for det som ikke kan sies, for det som ikke umiddelbart lar seg gjengi og representere – et språk som det kan være verdt å studere nærmere.

Ideen om at skjønnlitteratur kan berike psykologien er ikke ny. Freuds (1907) analyse av kortromanen *Gradiva* (Jensen, 1903/1918)⁷ er det første arbeidet hvor litteraturen studeres mer systematisk, men allerede enda tidligere, i et brev til Wilhelm Fliess i 1897, skrev Freud om *Hamlet* og *Oedipus Rex* (Freud, 1897, i Masson, 1985). Tidligere tok psykoanalytisk litteraturkritikk ofte utgangspunkt i biografiske data, spesielt fra forfatterens barndom, kombinert med teksttolkningsteknikker fra drømmetolkning. Senere har man gått bort fra denne metoden, som kalles psykobiografien, til fordel for hermeneutiske og diskursanalytiske tilnærminger som tar utgangspunkt i selve teksten.⁸ Dette innebærer blant annet at man også søker mening ved å studere tekstens intensjon og struktur, altså hvordan den er skrevet, samt hvordan den virker på leseren (f.eks.

⁶Traume er definert på ulike måter – også innenfor den psykoanalytiske litteraturen. I denne artikkelen tar jeg utgangspunkt i den vide forståelsen av fenomenet traume slik det for eksempel beskrives hos Freud (1920, 1939/2015) og Caruth (1995/2016).

⁷For en nærlesning av Freuds (1907) fortolkning av *Gradiva* og Derridas (1995) fortolkning av Freud i et traumeperspektiv se Caruth (2013).

⁸Grunnleggende i humanvitenskapelig forskning er den kontinuerlige dialogen mellom tekst og teori, mellom deler og helhet og hvor forskerens forforståelse forstås som uløselig knyttet til forskningsprosessen (f.eks. Gadamer, 1960/1998).

Wright, 1999).⁹ Når måten Ernaux kontekstualiserer sin individuelle opplevelse og bruker personlig pronomen er valgt ut som hovedspor, er det fordi begge disse narratologiske grepene aktualiserer gapet mellom erfaring og overlevelse. Begge henger sammen med betydningen av å lytte til hvordan et menneske har kommet seg videre, det Caruth (1995) kaller «how to listen to departure» (s. 10). Teksten nærleses videre med denne strukturens intensjon i tankene: Altså hvordan virker disse narratologiske grepene på meg som leser, og hvorfor fortelles det på akkurat denne måten? Jeg presenterer resultat og diskusjonsdel samlet. På den måten kan jeg holde meg tett opptil teksten og synliggjøre hvordan den er utgangspunkt for videre refleksjoner og teori.¹⁰

Hun er meg, og jeg er henne

Som i sine tidligere tekster benytter Ernaux seg av fotografier og dagboksnotater for å fremkalle minner.¹¹ I *Sommeren 58* betrakter hun bildet av seg selv limt inn i karakterboken fra pensjonatskolen i hjembyen Yvetot. Hun er 17 år gammel, det er like før hun skal reise til S:

Denne jenta fra 1958, som tross en tidsavstand på femti år er i stand til å dukke opp og forårsake et indre sammenbrudd, er altså skjult og uutslettelig til stede i meg. Hvis det virkelig er det som er virksomt, det som fremkaller virkninger, ifølge ordboksdefinisjonen, da er ikke denne jenta meg, men hun er virkelig i meg. Et slags *virkelig nærvær*.

⁹I en artikkel om relasjonen mellom skjønnlitteratur og psykoanalyse drøfter jeg mer inngående hvordan de to feltene kan berike og belyse hverandre. Her drøftes også metodiske utfordringer, som reduksjonisme og forskjellen mellom det litterære og kliniske (Sandbæk, 2022).

¹⁰Å presentere resultat og diskusjonsdel samlet er blitt mer vanlig på tvers av ulike kvalitative metoder (Levitt et al., 2018). Ved å tydeliggjøre subjektivitet og praktisere refleksivitet om sammenhenger mellom data, teori og tolkning kan troverdigheten til en kvalitativ studie styrkes (Lazard & McAvoy, 2020).

¹¹For refleksjoner om bruken av fotografi og historiske dokumenter som utgangspunkt for erindring hos Ernaux se Kawakami (2014).

Når det forholder seg slik, må jeg da smelte jenta fra 58 og kvinnen fra 2014 sammen i et «jeg»? Eller må jeg, noe som forekommer meg å være ikke det mest korrekte – det er en subjektiv vurdering – men det dristigste, skille den første fra den andre ved å skifte mellom å bruke «hun» og «jeg», for at fremstillingen skal komme så nær de faktiske omstendigheter og handlinger som mulig? Det er også det grusomste, og minner om hvordan det er å høre om seg selv omtalt som «hun» eller «han» bak en dør; i slike øyeblikk ønsker man nesten å dø. (s. 17)

Hun velger altså den løsningen hun anser som den dristigste og grusomste, fordi det også minner henne om mobbingen hun ble utsatt for. Et eksempel fra skildringene av natten med H illustrerer vekslingen i bruk av personlig pronomen:

Jeg er ikke i stand til å minnes en eneste følelse, langt mindre en tanke. Jenta i sengen er tilskuer til det som skjer med henne, og som hun en time tidligere aldri ville trodd hun skulle oppleve. Det er alt.

Hun har gitt avkall på all egenvilje; hun er helt og fullt i hans vold. I hans mannsverden. (Ikke på noe tidspunkt blir hun innlemmet i hans tanker. I dag er de fremdeles en gåte for meg.) (...) Det er ikke ham hun underkaster seg. Det er en udiskutabel universell lov innstiftet av en mannlig villskap som hun en dag likevel ville vært nødt til å adlyde. Det er en brutal og skitten lov, slik er det bare. (s. 38–39)

Kan bruken av personlig pronomen forandre hvordan vi opplever det å fortelle? Førstepersonsfortellingen (jeg) kjennetegnes ved aktivt handlingsengasjement, en eksistensiell drivkraft ved at det er «jeget» eller «viet» som opplever. I tredjepersonsfortellingen (hun) sta# fortelleren mer pa# utsiden av selve historien ved at personene omtales i tredjeperson, mens fortelleren skjuler seg bak. En slik fortellerstemme gjør det mulig a# etablere et innsiktsnivå utenfor hovedpersonen og derfor felle dommer og markere en form for distanse (Lothe, 2003). Moser et al. (2017) har gjort hjerneavbildningsstudier som indikerer at indre selvsnakk i tredjeperson fremmer kontroll over negative minner. Deres premiss var at å snakke om seg selv i tredjeperson får folk til

å tenke om selvet mer slik de tenker om andre, hvilket igjen kunne dempe negativ affekt og fremme selvkontroll.

Vår fortelling er altså en førstepersons fortelling; *jeg* som forteller om *hun*, den yngre versjonen av seg selv. *Jeg*, Annie Ernaux, har erfaring og større overblikk, ikke bare over situasjonen hun befinner seg i, men også over samfunn, medmennesker og egne beveggrunner. Hun, Annie Duchesne, (pikenavnet til Annie Ernaux) er uvitende om verden, dens farer og muligheter, hun kjenner heller ikke seg selv. Hun bebreider som regel seg selv, mens jeg evner å se de andre i et klarere lys:

Han tenkte sikkert mer og mer at denne jenta var en idiot, og at han ikke skulle være belemret med henne, en tåpe (...) I dag tror jeg så gjerne at gruppen var informert om alt og planla å få meg helt inn på rommet til H, som en del av leken. (s. 44)

Et beslektet spørsmål (til i hvilken grad bruk av personlig pronomen påvirker opplevelsen av å fortelle) er i hvilken grad en fortelling i utgangspunktet bærer i seg informasjon om betingelser for evne til symbolisering. I psykoanalytisk tenkning vil man være oppmerksom på pasientens ordvalg og trekk ved overføringen som tilgang til informasjon om utviklingsmessig sårbarhet og grad av kumulativ belastning. Killingmo (1989) skriver om hvordan terapeuten kan vurdere om klinisk materiale er uttrykk for indre konflikt eller mangel, noe som igjen kan ha betydning for om pasienten vil ha mest nytte av henholdsvis fortolkende eller mer bekreftende intervensjoner på et gitt tidspunkt i dialogen.¹² Amir (2019) har via analyse av vitnesbyrd fra traumeoverlevende identifisert ulike diskurser som beskriver i hvilken grad traumatisk opplevelse er representert i ord og bearbeidet. Innenfor en *metaforisk diskurs* er personen i stand til å bevege seg mellom en opplevende og en mer refleksiv modus, eller mellom det Amir kaller å innta en offerrolle og å være vitne for seg selv. Noe som igjen kan øke muligheten for å utvikle et mer integrert narrativ hvor traumene ikke bare repeteres, men

¹²Med mangelpatologi menes tilstander hvor kontaktevne og selvfølelsesregulering er skadet, noe som kan føre til opplevelsestilstander som angst for fragmentering og kronisk tomhetsfølelse. Dette som tillegg til tanken om intrapsykisk konflikt hvor individets ønsker og impulser er på kollisjonskurs med moralske standarder. Vanligvis vil mangel inngå i senere konflikter og prege deres utforming (Gullestad & Killingmo, 2013).

gjennomgår en transformasjon. I en *metonym diskurs* derimot forblir personen i et opplevende jeg, noe som vanskeliggjør bevegelsen over i en mer reflekterende modus. En slik diskurs opprettholder kontakten med det smertefulle, som er nær forbundet med personens identitet. En sammensmelting av opplevelse og person vil gjøre det vanskeligere å bearbeide og symbolisere erfaring. I tråd med dette skriver for eksempel Varvin (2019) om hvordan traumatiserte pasienter kan forbli i psykisk ekvivalens-modus, der den indre verden og det som utspiller seg på utsiden smelter sammen. Amir (2019) har også identifisert diskurser hvor personen på ulike måter angriper både egen opplevelse og forsøkene på å forstå den. Språket kan da bidra til å intensivere traumene, blant annet gjennom å motvirke integrasjon av det opplevende og refleksive modus.

Ernaux beskriver det som helende å ha gått inn i *Sommeren 58* slik hun gjorde da hun skrev boken. Her forteller hun om hvordan det var å skrive ferdig den delen av romanen som foregår i S:

Denne gangen – 28. april 2015 – forlater jeg feriekolonien for godt. Så lenge jeg ikke hadde gått inn i den på nytt ved å skrive om den, og ikke blitt værende der i månedsvis, hadde jeg egentlig aldri forlatt den. Jeg hadde ikke reist meg opp fra den sengen der jeg la meg ned, naken og skjelvende, for straks å bli paralyisert av kjønnet til en mann som jeg allerede dagen etter gjorde til gjenstand for en vanvittig kjærlighet. I den grad at jeg i 2001 kunne skrive: «Mellom rommet i S og rommet til konen som utførte abort i rue Cardinet,¹³ er det en absolutt kontinuitet. Jeg går fra det ene rommet til det andre, og det som finnes mellom dem, er utvisket.»

Jeg har inntrykk av å ha sluppet jenta fra 58 ut av et fengsel, av å ha brutt den forbannelsen som i over femti år har holdt henne i fangenskap inne i denne gamle, majestetiske bygningen som Orne rant forbi, og som var full av barn som sang Det er vi som er sommerens barnegjeng.

Jeg kan si: Hun er meg, og jeg er henne. (s. 70–71)

¹³Aborten er tema i *Hendelsen (L'événement)* (Ernaux, 2020a).

Hun er meg, og jeg er henne skildres som et utfall av det prosjektet Ernaux satte seg fore da hun ville skrive om *Sommeren 58*; en transformasjon av opplevelsen i det som virker å være en mer sammenhengende selvopplevelse og som kan leses som et uttrykk for det Amir (2019) ville kalle en *metaforisk diskurs*: Hun kan både i en opplevende (her hun) og en mer reflekterende modus (jeg) forholde seg til det *unevnelige tomrommet*, til jenta fra 58, det hun opplevde da, og derav til seg selv som en sammensatt person som også har med seg disse erfaringene som en del av den hun er i dag.¹⁴

Kristevas lesning av Marguerite Duras' tekster er interessant, også som en kontrast til den grad av reflekterende modus og gjennomarbeiding vi finner hos Ernaux. Kristeva reflekterer over Duras' språk som en fordypelse i smerten, hvor det ikke finnes muligheter for katarsis. Hun advarer derfor «skrøpelige lesere» mot tekstene. For i motsetning til Duras' filmer, som mykner opp smerten ved drømmelignende sekvenser, bringer bøkene

(...) oss nærmere galskapen. Den vises ikke langt borte fra, den verken observeres eller analyseres for at vi skal kunne lide under den på avstand, i håpet om en utgang en vakker dag ... Tvert imot tilegner tekstene seg dødens sykdom, de blir ett med den, og står plantet i den uten avstand eller fluktmuligheter. (Kristeva, 1994, s. 206)

I *Elskeren* (Duras, 1985) dreier det seg også om en aldrende forfatterinne bosatt i Paris som ser tilbake på sitt skjellsettende første møte med seksualiteten. Også her studerer hovedpersonen fotografier av seg selv. Hun var bare 15 år da en rik kinesisk mann forelsket seg i henne. Også i *Elskeren* tematiseres en ung kvinnes strev med å finne seg selv innenfor gitte sosiale og samfunnsmessige betingelser, mellom mannens behov og eget gryende begjær. Men i motsetning til i *Sommeren 58* etableres aldri skillet mellom hun og jeg. Nåtid og fortid, offer og vitne, smelter sammen på en måte som kan forstås som uttrykk for det Amir (2019) ville kalle en *metonym diskurs*:

¹⁴Samtidig som Ernaux skildrer en positiv endring for egen del, problematiserer hun mer generelt gapet mellom smerte og skrift, for eksempel i avslutningen av romanen, hvor hun skriver: «Allerede nå utviskes minnene om det jeg har skrevet. Jeg vet ikke hva denne teksten er. Selv det jeg søkte mens jeg skrev boken, har løst seg opp. I papirene mine har jeg funnet et slags intensjonsnotat: Utforske avgrunnen mellom den skremmende virkeligheten i det som skjer i det øyeblikket det skjer, og den merkelige uvitenheten som etter noen år preger det som skjedde.» (s. 136–137)

Femten og et halvt. Kroppen er mager, nesten stakkarslig, ennå med barnebryster, sminket i svakt rosa og rødt. Og med et antrekk som kunne ha kalt på latteren, men som ingen ler av. Jeg skjønner godt at alt som skal til er der, alt som skal til, og ennå har ikke noe skjedd, det kan jeg se av blikkene, allerede nå ligger alt i blikkene. Jeg vil skrive. Jeg hadde allerede sagt til mor at det var det jeg ville, skrive. Ikke noe svar den første gangen. Så spør hun: skrive hva? Jeg svarer bøker, romaner. Hun sier hardt: etter matematikk-eksamen kan du skrive hva du vil, det raker meg ikke. Hun er imot det, det er ikke fortjenstfullt, ikke noe ordentlig arbeide, det er bare tøy, en barnslig idé – som hun senere sa. (Duras, 1985, s. 23–24)

Om å gjøre det personlige allment

Sommeren 58 starter med et sitat fra *The Logical Song* av Supertramp: «I know it sounds absurd but please tell me who I am», før det gjengis et utdrag fra den amerikanske forfatteren Rosamund Lehmanns roman *Svevende svar* (1951). Deretter følger en prolog, som til forskjell fra romanen ellers er skrevet i andreperson, altså henvendt til du:

Det dreier seg verken om underkastelse eller samtykke, bare om forskrekkelse over det som skjer, en forskrekkelse som i høyden får en til å si til seg selv: «Hva er det som hender?», eller: «Det er meg dette skjer». Imidlertid er det ikke lenger noe jeg i denne sammenhengen, eller jeg er allerede blitt en annen. Det er bare den Andre som nå finnes og er herre over situasjonen, og over det øyeblikket som følger, som han er alene om å kjenne.

Så går den Andre sin vei, han har ikke lenger noen glede av deg, du er allerede uinteressant for han. Han forlater deg og din virkelighet, som for eksempel er en skitten truse. Han bryr seg ikke lenger om noe annet enn sin egen tid. Du er alene med det som allerede er blitt din vane: å adlyde. Alene i en tid uten herre. (s. 7)

Selv om begge disse innledende tekstene i romanen skiller seg fra fortellingen for øvrig hva gjelder henholdsvis forfatter og fortellerperspektiv, har de tematisk sett tydelige paralleller til den historien som fortelles i sin helhet i *Sommeren 58*. Ernaux' litterære prosjekt om å gjøre det personlige til noe allment er noe Buvik beskriver både i etterordet til *Sommeren 58* og i sin nærlesning av *L'occupation* (2002).¹⁵ Også denne romanen er selvbiografisk, og hovedpersonen uttaler følgende:

(...) jeg anstrenger meg for å omforme det individuelle og intime til en sanselig og fattbar substans som ukjente mennesker, fremdeles immaterielle mens jeg skriver, kanskje vil gjøre til sin egen. Det er ikke lenger *mitt* begjær, min sjalusi som er beskrevet på disse sidene, det er kort og godt *begjær* og *sjalusi*. (Ernaux, 2002, i Buvik, 2016, s. 209)

Aller tydeligst kommer kanskje dette prosjektet frem i hennes erindringsroman *Årene* (*Les années*) (2020b), men allerede begynnelsen på *Sommeren 58* vitner om at det samme gjelder her. Ernaux skildrer hvordan ungdommer i de ulike samfunnslagene i Frankrike på den tiden pleide å feriere. Var man rik reiste man med sine foreldre til Nice. Var man arbeiderklasse som henne var eneste muligheten for å komme seg vekk å ta seg en jobb, slik hun selv gjorde på feriekolonien i S. Men noe var felles ...

Hvor de enn reiste, la jentene en pakke med damebind i kofferten og undret seg på om det var denne sommeren de skulle ligge med en gutt for første gang; de fryktet det og ønsket det på samme tid. (s. 9–10)

I tillegg til de innledende tekstene refererer *Sommeren 58* også til andre filmer og bøker som minner Annie om det som hendte i S. Ernaux skildrer hvordan hun trøster seg med å gå inn i historiene til andre ulykkelige skjebner hun identifiserer seg med.¹⁶

¹⁵Romanen er ikke oversatt til norsk. Den handler om opplevelsen av sjalusi i forholdet til en langt yngre mann. Ernaux skriver igjen om denne relasjonen i *Den unge mannen* (*Le jeune homme*) fra 2022.

¹⁶Billie Holliday og Violette Leduc.

En merkelig sødme oppstår av den retrospektive trøsten fantasien kan gi når den stimulerer minnet og opphever det spesielle ved det man har opplevd, og den ensomheten som er knyttet til det, ved mer eller mindre berettiget å trekke frem likheten med det andre har erfart på samme tid. (s. 82–83)

Jenta i 58 kunne vært hvem som helst, antyder Ernaux:

Jeg ser i dag scenen med brevet¹⁷ og natten med H i sammenheng: I begge tilfeller er det like umulig for meg å overbevise og gjøre mitt synspunkt gjeldende. Når jeg nå på nytt tenker på denne scenen, blir den mer og mer upersonlig. Det er ikke lenger meg, og heller ikke Annie D, som står i sentrum. Det som finner sted i korridoren i feriekolonien, forandrer seg til en situasjon dypt forankret i uminnelige tider og kjent overalt på jorden. Hver dag og alle steder i verden finnes det menn som står i sirkel rundt en kvinne, rede til å kaste stein på henne. (s. 58)

Hvorfor, psykologisk sett, er det betydningsfullt å gjøre allmenn en personlig krenkelse man har vært utsatt for? Eller for å utdype spørsmålet: Hva innebærer det å skrive seg selv inn i historien om oss, og hvordan kan dette være relatert til muligheter for symbolisering av traumer? Mange tror at de er alene om sine problemer og følelser. I psykoterapi er en opplevelse av «å komme hjem til menneskene» kjent som en av de viktigste helende faktorene ved behandlingen: «There is no human deed or thought that lies fully outside the experience of other people», skriver Yalom og Leszcz (2005, s. 6).¹⁸ Samtidig er det nettopp dette som verken for en selv eller for andre er bearbeidet ved en traumatisk erfaring, som fortsetter å hjemsoke personen i mareritt, gjenopplevelser eller andre symptomer og uttrykk. Traumets bokstavelighet, som Freud også forundret seg over for vel hundre år

¹⁷Hennes kollegaer har rappet et av hennes private brev, som de leser høyt fra og henger opp på oppslagstavlen i kantinen.

¹⁸En utvidet opplevelse av seg selv og andre, hvor personen tar innover seg egen og andres sårbarhet, kan også oppleves smertefull, som et narsissistisk tap (Gullestad & Killingmo, 2013).

siden:¹⁹ noe ordløst som ikke lar seg innlemme i språk og dermed heller ikke kan deles med andre – inntil dette noe, dette «ingenting», kanskje, på en eller annen måte uttrykkes, lar seg symbolisere og bearbeide allikevel?

En måte å forstå skjønnlitterære tekster på er som språkhandlinger rettet mot den andre og mot å konstituere en virkelighet som ikke med enkelhet har latt seg verken oppfatte eller beskrive. Følelser og erfaringer «oversettes» til noe annet gjennom ordene, men språkets underliggende motiv er å nå ut; å kommunisere (f.eks. Wright, 1999). Felman (Felman & Laub, 1992) reflekterer gjennom sitt arbeid med tekster skrevet i etterkant av andre verdenskrig over hvordan litteratur også kan representere vitnesbyrd for ordløse, bostedsløse erfaringer:

As an event directed towards the recreation of a “thou” poetry becomes, precisely, the event of creating an address for the specificity of a historical experience which annihilated any possibility of address. (s. 38)

Psykoanalytiker og holocaust-overlevende Laub (Felman & Laub, 1992) skriver, basert på studier av vitnesbyrd-prosesser i *The Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies*, om kampen for å etablere et tilstedeværende vitne og for å kunne bevitne seg selv i kjølvannet av holocaust. Holocaust var på sitt tidspunkt i historien en hendelse uten vitner, et kollektivt traume hvor det ikke lenger fantes en annen man kunne adressere i håp om å bli hørt eller besvart. Om hvor umulig det kan bli å bevitne seg selv i etterkant, skriver han:

This loss of the capacity to be a witness to oneself and thus to witness from the inside is perhaps the true meaning of annihilation, for when one’s history is abolished, one’s identity ceases to exist as well. (s. 82)

¹⁹Freud (1920) skriver: «Now dreams occurring in traumatic neuroses have the characteristic of repeatedly bringing the patient back into the situation of his accident, a situation which he wakes up in another fright. This astonishes people far too little (...) Anyone who accepts it as something self-evident that their dreams should put them back at night into the situation that caused them to fall ill has misunderstood the nature of dreams.» (s. 12)

Holocaust og andre folkemord er grusomheter med traume og tapsopplevelser så vidtspennende at enhver sammenligning synes utilfredsstillende og nærmest uetisk. Og allikevel vet vi at denne mangelen på vitner både innenfra og utenfra også kjennetegner andre overgrep og krenkelser. Det traumatiske skjer bak lukkede dører både i konkret og overført betydning: for eksempel innenfor familien eller som i *Sommeren 58* blant en gruppe unge mennesker som arbeider og lever sammen på en feriekoloni gjennom sommeren. Ernaux skriver:

Hver morgen når jeg skal skrive, dukker det opp et slags tablå i meg – et slott der barn jeg bare kan skimte, alle sammen kledd i blått, løper høyt og lavt, og ute på plenen. På dette tablået ser jeg:

Dem, gruppen av aktivitetsledere, et obskønt kor dominert av guttene, deres stemmer, deres latter og deres sanger.

Ham, H, fjern, på samme tid inne i «dem» og flytende over dem, maleriets Engel.

Henne, Annie D, i sentrum av scener med dem.

Det er ikke noe jeg i tablået, det er bare andre, trykt oppå henne, Annie D, liksom på en fotografisk plate. Utenfor det lukkede området, avgrenset av slottsmurene, finnes heller ikke resten av verden fra denne *Sommeren 58*. (s. 61)

Om å bli i stand til å bevitne seg selv

Teksten inviterer leseren til gjenkjennelse og identifikasjon, med den historiske og sosiologiske konteksten, med grunnleggende livstema som det å ha vært ung en gang og senere modnet, og med de allmenngyldige motiver og skiftende følelsesuttrykk som preger hovedpersonen. Når det gjelder seksualiteten også – slik den kan utspille seg som et maktspill som først er en del av leken, men som i møtet mellom en erfaren og en som ikke er det, ender i ydmykelse. Ikke minst synes jeg Ernaux evner å skildre hvordan det kan oppleves å bli utstøtt. Hovedpersonen søker trøst hos de andre kollegaene etter natten med H, men blir avvist også av dem:

Jeg ser denne scenen for meg igjen og igjen, det grusomme ved den er ikke blitt mindre, det at jeg var så ynkelig, som en tise som kommer for å tigge om å bli kjælt med og får et spark. Men den gjentatte mentale avspillingen av den samme scenen hjelper meg ikke til å trenge igjennom den tette tåken som ligger omkring et øyeblikk som har vært borte for meg i et halvt århundre, den lar en annen jentes aversjon mot meg forbli intakt og uforståelig. (s. 43)

Ernaux' prosjekt om å gjøre det personlige til noe allment kan, slik jeg leser henne, også forstås som innrettet mot å gjenskape et tilstedeværende vitne til sommeren i 58. Samtidig som Ernaux utforsker sine fotografier, brev og minner, dukker det i underteksten stadig opp et mulig møte med denne andre: vitnet som kommer til å se og forstå hva de andre gjorde mot henne. Vitnet som hun allerede i romanens første sider, som vi så, henvender seg direkte til gjennom å skrive i andreperson.²⁰ «Du er alene med det som allerede er blitt din vane: å adlyde.» (s. 7)

De faktiske vitnene som var fraværende den sommeren, er stadig til stede i Ernaux' skriveprosess. Hun søker dem opp i telefonkatalogen, er på nippet til å ringe, men lar det være og fortsetter skrivingen: «Jeg ville i grunnen bare én ting: høre stemmen deres, selv om det var få sjanser for at jeg kom til å gjenkjenne den; jeg ville ha et fysisk, sansbart bevis på at de fantes.» (s. 32)

Ernaux antyder at det mest smertefulle ved erfaringen i S ikke var natten med H (selv om den også skildres som overveldende), men i etterkant å bli avvist, latterliggjort og på den måten også alene med sine følelser:

Altså forsvunnet fra de andres bevissthet, fra alle disse bevissthetene som ble flettet sammen på dette bestemte stedet i fylket Orne, denne bestemte sommeren, disse andre som avgjorde hvor mye kroppen, hennes kropps, handlinger, atferd og tiltrekning var verd. Som vurderte henne og forkastet henne, som trakk på skuldrene eller himlet med øynene når noen uttalte fornavnet hennes, som fikk en av dem til

²⁰I andrepersonsfortellinger henvender fortelleren seg direkte til den handlende personen i teksten, noe som gjerne gir teksten et innlevende og innforstått preg (Lothe, 2003).

å føle seg stolt over å ha funnet opp ordspillet Annie qu'est-ce que ton corps dit²¹

(Annie Cordy, ha, ha!). (s. 12)

Bowlbys (1969) studier av tilknytningsatferd illustrerer hvordan det å bli avvist eller ikke anerkjent av andre mennesker i seg selv kan sette dype spor. Studier av seksuelle overgrep viser at de som opplever støtte og omsorg fra foreldre eller andre omsorgspersoner i barndommen, klarer seg bedre i etterkant (f.eks. Collishaw et al., 2007). Eller med andre ord: Fraværet av noe godt kan være like opprivende som nærværet av noe ondt.

H og de andre kollegaene var dem som ikke kunne adresseres da, mens nå, mens hun skriver, kan vi leserne se, gjenkjenne og leve oss inn i det som hendte. Ernaux reflekterer over om hennes tidligere bøker også bærer i seg *Sommeren 58* i den forstand at de har som funksjon å avsløre det hun kaller for hykleriet:

Kanskje har jeg også villet problematisere den oppfatningen folk har av meg som forfatter, ødelegge den, gjøre alt jeg kan for å avsløre et hykleri, av typen «jeg er ikke den dere tror» som her lyder som et ekko av «jeg er ikke den jomfru dere tror»,²² som de andre aktivitetslederne snart sa med et hånlig flir når jeg gikk forbi. (s. 49)

Laub (Felman & Laub, 1992) beskriver, som jeg var inne på, hvordan fravær av ytre vitner til en traumatisk hendelse også gjør det vanskelig å etablere et indre vitne. Det at ingen vet eller ser, verken på utsiden eller på innsiden av personen selv, forhindrer videre bearbeiding og integrasjon. Etableringen av et tilstedeværende, empatisk vitne (som det for eksempel legges til rette for i psykoterapi) kan muliggjøre et mer forstående indre vitne hos den som ble krenket. Fra dette perspektivet kan Ernaux' skildringer av hvordan det var å skrive *Sommeren 58*, leses som en historie om en person som gradvis ble i stand til å bevitne seg selv og det hun opplevde på et mer autentisk vis gjennom skrivehandlingen.

²¹Annie, hva sier kroppen din? Uttalen av «corps dit» er identisk med uttalen av Cordy.

²²Fransk ordspill som henspiller på Jeanne d'Arc, også kjent som Jomfruen av Orléans.

Mellom å vite og ikke vite – en oppsummering

Annie Ernaux har skrevet en roman om hvordan erfaringer fra en sommer i ungdommen har vært dypt pregende for den hun er i dag. Og om hvordan skrivingen ble en mulighet for å adressere erfaringens samtidige underlige fravær og påtrengende nærvær i hennes opplevelsesverden senere. Vi har sett hvordan Ernaux' litterære prosjekt om å gjøre det personlige allment også kan forstås som en prosess rettet mot å konstituere en virkelighet som var blitt avskåret fra historien. Rettet mot dem som ikke kunne adresseres da og muligheten for å etablere et mer autentisk indre vitne til hendelsene gjennom forteller-handlingen. I *Sommeren 58* kan fortellerens *jeg* leses som det indre vitnet som historien om *hun* både har muliggjort og betinges av. *Hun er meg, og jeg er henne* kan forstås som en manifestasjon av hvordan et mer autentisk indre vitne har vokst frem gjennom skriveprosessen. Bevegelsen mellom en opplevelsesnær og en mer reflekterende modus har vært løftet frem som trekk ved Ernaux' narrativ som kan ha muliggjort og vært en betingelse for det hun skildrer som en integrasjon av erfaringene i bevisstheten. Dette i kontrast til andre diskursive modus, hvor personen har vanskeligere for å bevege seg mellom en offerposisjon og en evne til å være vitne for seg selv (Amir, 2019). Evnen til å differensiere seg fra psykisk smerte og finne språk for den vil variere. Oppmerksomhet på mer subtile variasjoner i språklig diskurs vil kunne ha sentrale kliniske implikasjoner, for eksempel når det gjelder om pasienten har nytte av utforskende eller bekreftende intervensjoner (Killingmo, 1989).

Sommeren 58 tilbyr språk for og innbyr leseren til å leve seg inn i hvordan det kan være mulig å finne ord for en krenkelse; å oppheve bokstaveligheten. Romanen er et godt eksempel på hvordan skjønnlitteratur kan berike vår psykologfaglige forståelse. Ved å skildre individuelle erfaringer, plassere dem innenfor en kontekst og historie og fortelle om dem på overraskende og indirekte måter kan traumefeltets kompleksitet synliggjøres heller enn reduseres. Skjønnlitteraturen har kanskje spesielt stort potensial til å belyse traumer fordi slike erfaringer ofte ikke er kognitivt prosessert og tilgjengelige som minner på vanlig måte. På grunn av gapet mellom det som hendte og hvordan det lever videre som noe annet, vil historien alltid være noe annet enn det den opprinnelig var. Skjønnlitteratur og traumer beveger seg begge i spenningsfeltet mellom å vite og å ikke vite.

Sluttnoter

- 1 Van der Kolk (2020) tilbyr en gjennomgang av forskning på hukommelse for traumatiske erfaringer.
- 2 Utdragene som er gjengitt her, er fra den norske oversettelsen til Per Buvik (Ernaux, 2019).
- 3 Som i romanen og videre her betegnes som S.
- 4 For lesninger som i større grad tar høyde for Ernaux' sosiologiske prosjekt og bredden i hennes narratologiske fremstilling, se for eksempel henholdsvis Buvik (2019) og Kawakami (2019).
- 5 I sin nærlesning av Freud utdyper Caruth (2016) tenkningen om traumets temporalitet. Hun skriver om hvordan Freuds (1939/2015) tematisering av en togulykke og dens forsinkede reaksjon (...) «becomes the exemplary scene of trauma par excellence, not only because it depicts what we can know about traumatic events, but also, and more profound because it tells of what it is, in traumatic events, that is not precisely grasped.» (Caruth, 2016, s. 6)
- 6 Traume er definert på ulike måter – også innenfor den psykoanalytiske litteraturen. I denne artikkelen tar jeg utgangspunkt i den vide forståelsen av fenomenet traume slik det for eksempel beskrives hos Freud (1920, 1939/2015) og Caruth (1995/2016).
- 7 For en nærlesning av Freuds (1907) fortolkning av *Gradiva* og Derridas (1995) fortolkning av Freud i et traumeperspektiv se Caruth (2013).
- 8 Grunnleggende i humanvitenskapelig forskning er den kontinuerlige dialogen mellom tekst og teori, mellom deler og helhet og hvor forskerens forforståelse forstås som uløselig knyttet til forskningsprosessen (f.eks. Gadamer, 1960/1998).
- 9 I en artikkel om relasjonen mellom skjønnlitteratur og psykoanalyse drøfter jeg mer inngående hvordan de to feltene kan berike og belyse hverandre. Her drøftes også metodiske utfordringer, som reduksjonisme og forskjellen mellom det litterære og kliniske (Sandbæk, 2022).
- 10 Å presentere resultat og diskusjonsdel samlet er blitt mer vanlig på tvers av ulike kvalitative metoder (Levitt et al., 2018). Ved å tydeliggjøre subjektivitet og praktisere refleksivitet om sammenhenger mellom data, teori og tolkning kan troverdigheten til en kvalitativ studie styrkes (Lazard & McAvoy, 2020).
- 11 For refleksjoner om bruken av fotografi og historiske dokumenter som utgangspunkt for erindring hos Ernaux se Kawakami (2014).

- 12 Med mangelpatologi menes tilstander hvor kontaktevne og selvfølelsesregulering er skadet, noe som kan føre til opplevelsestilstander som angst for fragmentering og kronisk tomhetsfølelse. Dette som tillegg til tanken om intrapsykisk konflikt hvor individets ønsker og impulser er på kollisjonskurs med moralske standarder. Vanligvis vil mangel inngå i senere konflikter og prege deres utforming (Gullestad & Killingmo, 2013).
- 13 Aborten er tema i *Hendelsen (L'événement)* (Ernaux, 2020a).
- 14 Samtidig som Ernaux skildrer en positiv endring for egen del, problematiserer hun mer generelt gapet mellom smerte og skrift, for eksempel i avslutningen av romanen, hvor hun skriver: «Allerede nå utviskes minnene om det jeg har skrevet. Jeg vet ikke hva denne teksten er. Selv det jeg søkte mens jeg skrev boken, har løst seg opp. I papirene mine har jeg funnet et slags intensjonsnotat: Utforske avgrunnen mellom den skremmende virkeligheten i det som skjer i det øyeblikket det skjer, og den merkelige uvitenheten som etter noen år preger det som skjedde.» (s. 136–137)
- 15 Romanen er ikke oversatt til norsk. Den handler om opplevelsen av sjalusi i forholdet til en langt yngre mann. Ernaux skriver igjen om denne relasjonen i *Den unge mannen (Le jeune homme)* fra 2022.
- 16 Billie Holliday og Violette Leduc.
- 17 Hennes kollegaer har rappet et av hennes private brev, som de leser høyt fra og henger opp på oppslagstavlen i kantinen.
- 18 En utvidet opplevelse av seg selv og andre, hvor personen tar innover seg egen og andres sårbarhet, kan også oppleves smertefull, som et narsissistisk tap (Gullestad & Killingmo, 2013).
- 19 Freud (1920) skriver: «Now dreams occurring in traumatic neuroses have the characteristic of repeatedly bringing the patient back into the situation of his accident, a situation which he wakes up in another fright. This astonishes people far too little (...) Anyone who accepts it as something self-evident that their dreams should put them back at night into the situation that caused them to fall ill has misunderstood the nature of dreams.» (s. 12)
- 20 I andrepersonsfortellinger henvender fortelleren seg direkte til den handlende personen i teksten, noe som gjerne gir teksten et innlevende og innforstått preg (Lothe, 2003).
- 21 Annie, hva sier kroppen din? Uttalen av corps dit er identisk med uttalen av Cordy.
- 22 Fransk ordspill som henspiller på Jeanne d'Arc, også kjent som Jomfruen av Orléans.

Referanser

- Amir, D. (2019). *Bearing Witness to the Witness*. Routledge.
- Bowlby, B. (1969). *Attachment*. Basic Books.
- Buvik, P. (2016). *Sjalusi uten grenser. Litterære dybdeboringer fra Evripides til Vigdis Hjort*. Pax Forlag.
- Buvik, P. (2019). Etterord. I A. Ernaux, *Sommeren 58* (s. 138 - 148). Mime forlag.
- Caruth, C. (red.). (1995). *Trauma: Explorations in Memory*. Johns Hopkins University Press.
- Caruth, C. (2013). *Literature in the Ashes of History*. Johns Hopkins University Press.
- Caruth, C. (2016). *Unclaimed experience: trauma, narrative, and history*. Johns Hopkins University Press.
- Collishaw, S., Pickles, A., Messer, J., Rutter, M., Shaerer, C. & Maughan, B. (2007). Resilience to adult psychopathology following childhood maltreatment: Evidence for a community sample. *Child abuse and neglect*, 31(3), 211–229. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2007.02.004>
- Derrida, J. (1995). *Archive Fever: A Freudian Impression*. The Johns Hopkins University Press.
- Duras, M. (1985). *Elskeren* (A. Riis, overs.). Gyldendal.
- Ernaux, A. (2002). *L'occupation*. Gallimard.
- Ernaux, A. (2019). *Sommeren 58* (P. Buvik, overs.). Mime forlag.
- Ernaux, A. (2020a). *Hendelsen* (H. M. Solberg, overs.). Gyldendal.
- Ernaux, A. (2020b). *Årene* (H. M. Solberg, overs.) Gyldendal.
- Ernaux, A. (2020c). *A girl's story* (A. L. Strayer, overs.). Fitzcarraldo Editions.
- Ernaux, A. (2022). *Den unge mannen* (H. M. Solberg, overs.). Gyldendal.
- Felman, S. & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. Routledge.
- Freud, S. (1907). Jensen's Gradiva and other works. I J. Strachey (red. & overs.), *The standard edition of the complete works of Sigmund Freud*, 9 (s. 7–94). Hogarth Press.
- Freud, S. (1920) Beyond the Pleasure Principle. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (s. 1–64). Hogarth Press.
- Freud, S. (2015). *Mannen Moses og den monoteistiske religionen* (K. Uecker, overs.). Vidarforlaget. (Opprinnelig utgitt 1939)
- Gadamer, H. G. (1998). *Truth and Method* (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, overs.). Continuum. (Opprinnelig utgitt 1960)

- Gullestad, S. & Killingmo, B. (2013). *Underteksten. Psykoanalytisk terapi i praksis*. Universitetsforlaget.
- Jensen, W. (1918). *Gradiva: A Pompeiian Fancy* (H. Downey, overs.). Literary Licensing. (Opprinnelig utgitt 1903)
- Kawakami, A. (2014). *Annie Ernaux, 1989: Diaries, photographic writing and self-vivisection*. *Nottingham French Studies*, 53(2), 232–246. <https://doi.org/10.3366/nfs.2014.0088>
- Kawakami, A. (2019). Time travelling in Ernaux's *Mémoire de fille*. *French Studies*, 73(2), 253–265. <https://doi.org/10.1093/fs/knz012>
- Killingmo, B. (1989). Conflict and deficit: Implications for technique. *International Journal of Psychoanalysis*, 70, 65–79.
- Kristeva, J. (1994). *Svart Sol – depresjon og melankoli* (A. Øye, overs.). Pax Forlag.
- Lazard, L. & McAvoy, J. (2020). Doing reflexivity in psychological research: What's the point? What's the practice? *Qualitative Research in Psychology*, 17(2), 159–177. <https://doi.org/10.1080/14780887.2017.1400144>
- Lehmann, R. (1951). *Svevende svar* (T. F. Findahl, overs.). Gyldendal.
- Levitt, H. M., Bamberg, M., Creswell, J. W., Frost, D. M., Josselson, R. & Suárez-Orozco, C. (2018). Journal article reporting standards for qualitative primary, qualitative meta-analytic, and mixed methods research in psychology: The APA Publications and Communications Board task force report. *American Psychologist*, 73(1), 26–46. <https://doi.org/10.1037/amp0000151>
- Lothe, J. (2003). *Fiksjon og film. Narrativ teori og analyse*. Universitetsforlaget.
- Masson, J. M. (red.). (1985). *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904*. Harvard University Press.
- Moser, J.S., Dougherty, A., Mattson, W. I., Katz, B., Moran, T. P., Guevarra, D., Shablack, H., Ayduk, O., Jonides, J., Berman, M. G., & Kross, E. (2017). Third-person self-talk facilitates emotion regulation without engaging cognitive control: Converging evidence from ERP and fMRI. *Scientific Reports*, 7(1), 4519–9. <https://doi.org/10.1038/s41598-017-04047-3>
- Sandbæk, L. (2022). The relationship between literature and psychoanalysis: reflections on object relations theory, researcher's subjectivity, and transference in psychoanalytic literary criticism. *The Scandinavian Psychoanalytic Review*. <https://doi.org/10.1080/01062301.2022.2047490>

- Van der Kolk, B. (2020). *Kroppen holder regnskap. Hjerne, kropp og sinn i behandlingen av traumer*. Flux Forlag.
- Varvin, S. (2019). Det kliniske møtet med overlevende etter menneskerettighetsovergrep. I E. Stänicke, H. Strømme, S. Kristiansen & L. Indrevoll Stänicke (red.), *Klinisk tenkning og psykoanalyse* (s. 141–164). Gyldendal Akademisk.
- Wright, E. (1999). *Speaking desires can be dangerous. The poetics of the unconscious*. Polity Press.
- Yalom, I. D. & Leszcz, M. (2005). *The theory and practice of group psychotherapy*. Basic Books